

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به

روح پاک پدر و مادرم

که عالمانه به من آموختند

تا چگونه در عرصه زندگی،

ایستادگی را تجربه نمایم .

تقدیم به

به همسر گرامییم

و فرزندان عزیزم

و خانواده ام

به خاطر همه ی

صبوری و فداکاریشان .

تقديم به

محضر اساتيد بزرگوارم

و تمامی آنانی که

مرا علم آموختند.

سپاسگزاری

بر خود لازم می بینم در اینجا که به پایان نگارش این پژوهش رسیده ام تقدیری خالصانه داشته باشم از استاد گرانقدر و فرزانه ام جناب آقای دکتر بهادر قیم، استاد راهنمای اینجانب که با راهنمایی ها و کمک های بی وقفه اش ، برایم هادی این راه بوده است ، همچنین از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر علی بحرانی پور که زحمت مشاوره ام بر عهده ایشان بود کمال تشکر را بنمایم.

لازم است از اساتید بزرگوارم جناب آقای دکتر محمد زمان خدایی و جناب آقای دکتر محمد رضا علم و جناب آقای دکتر شهرام جلیلیان سپاس ویژه و صمیمانه خود را اعلام نمایم چرا که همواره با راهنمایی و نظرات خویش مشکلات را برایم آسان نمودند و به جهت تحصیل در محضر ایشان صمیمانه تشکر می نمایم.

همچنین وظیفه خویش می دانم از تمامی پرسنل زحمتکش و فداکار کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی و کتابخانه مرکزی دانشگاه شهید چمران سپاسگزاری نمایم.

چکیده

نام خانوادگی: طاهری		نام: فاطمه
عنوان پایان نامه: عملکرد سیاسی و اقتصادی فاطمیان مصر نسبت به خلیج فارس و پیامدهای مترتب آن		
استاد راهنما: دکتر بهادر قییم		
استاد مشاور: دکتر علی بحرانی پور		
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: تاریخ	گرایش: مطالعات خلیج فارس
دانشگاه: شهید چمران اهواز	دانشکده: ادبیات و علوم انسانی	
تعداد صفحه:	تاریخ فارغ التحصیلی:	
<p>کلید واژه ها: فاطمیان، اسماعیلیان، خلیج فارس، تجارت دریایی، قرامطه، صلیحیان، دریای سرخ، یمن.</p> <p>چکیده: فاطمیان بعد از یک قرن تلاش و کوشش مستمر، دولت خویش را در سال ۲۹۷ هـ.ق، در قیروان در افریقایه توسط عبیدالله مهدی اولین خلیفه فاطمی پایه گذاری کردند. آنان با تصرف مصر در سال ۳۵۸ قمری، مرکز حکومت خود را به مصر منتقل کردند. فاطمیان از آغاز تشکیل حکومت در مغرب، روابطی خصمانه، همراه با تنش با عباسیان داشتند. آنان همانند عباسیان مدعی خلافت در سراسر قلمرو اسلامی بودند و هدف اساسی و اولیه آنان برانداختن عباسیان بود. آنچه در دوران اولیه در روابط فاطمیان و عباسیان دیده می شود تلاش بیشتر از جانب فاطمیان برای نفوذ در مناطق تحت سلطه عباسیان است. هنگامی که در سال ۳۵۸-۳۵۹ هـ.ق، سرزمین ثروتمند مصر را تحت کنترل درآوردند، توانستند نواحی بسیاری از مغرب تا حجاز را متصرف شوند. در پی گسترش این اهداف راه تجارت دریایی از طریق مدیترانه و دریای سرخ را احیا کردند و در پی آن، تضعیف مسیر تجاری خلیج فارس و جابه جایی این کانون ها را مد نظر قراردادند و در این راه نیز موفق گردیدند.</p>		

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۴	بررسی منابع و مأخذ
	فصل اول: خلیج فارس و دریای سرخ؛ جغرافیا و پیشینه تاریخی
۱۱	الف) موقعیت طبیعی خلیج فارس
۱۲	آب هوای خلیج فارس
۱۲	اهمیت تجاری خلیج فارس
۱۴	بنادر مهم در کرانه های خلیج فارس
۱۵	ب) پیشینه تاریخی خلیج فارس
۱۵	خلیج فارس در دوره ایلامی ها
۱۶	خلیج فارس در دوره هخامنشیان
۱۸	خلیج فارس در دوره سلوکی ها
۱۹	خلیج فارس در دوره اشکانیان
۲۰	خلیج فارس در دوره ساسانیان
۲۲	خلیج فارس در دوره اسلامی
۲۳	خلیج فارس در دوره عباسیان
۲۶	ج) موقعیت طبیعی دریای سرخ
۲۸	مناطق جغرافیایی دریای سرخ
۲۹	کشورها و جزایر دریای سرخ
۲۹	موقعیت طبیعی یمن
۳۱	اهمیت اقتصادی یمن
۳۲	موقعیت طبیعی مصر
۳۵	موقعیت طبیعی شام
۳۵	موقعیت طبیعی بحرین
۳۷	موقعیت جغرافیایی احساء(لحساء)
۳۸	موقعیت طبیعی بندر سیراف
۳۸	واژه سیراف
۳۹	جغرافیای تاریخی بندر سیراف

۴۰ ویرانی سیراف
۴۲ موقعیت طبیعی صحار
۴۳ (د) فاطمیان و خلیج فارس در قرن چهارم و پنجم هجری قمری
۴۳ خلیج فارس در دوره حکومت آل بویه
۴۶ اهمیت تجاری خلیج فارس برای آل بویه و اقدامات آنها برای رونق تجارت
۴۸ آل بویه در عمان
۵۰ بنادر خلیج فارس در دوران حکومت آل بویه
۵۲ روابط فاطمیان و آل بویه
۵۴ خلیج فارس و دریای عمان در زمان سلجوقیان
۵۴ تصرف عمان توسط قاورد
۵۶ تصرف بصره و خوزستان توسط طغرل اول
۵۶ سلطان ملکشاه و متصرفات او
۵۷ اتابکان سلجوقی
۵۷ اتابکان سلغری
۵۸ رقابت فاطمیان و سلجوقیان
۵۹ تجارت فاطمیان و سلجوقیان
۶۰ ملوک شبانکاره

فصل دوم : کمربند جغرافیایی مذهب اسماعیلی از مصر تا خلیج فارس

(فاطمیان ، قرامطه ، صلیحیان یمن)

۶۲ الف) نسب فاطمیان
۶۴ ظهور فاطمیان
۶۷ خلفای فاطمی
۶۸ آغاز دعوت فاطمیان در مغرب و افریقه
۶۸ موقعیت مناسب افریقه و مغرب برای دعوت
۷۰ اهمیت راههای تجاری افریقه و مغرب برای فاطمیان
۷۲ تلاش فاطمیان برای اشاعه دعوت با استفاده از راههای تجاری
۷۴ استفاده اقتصادی از موقعیت تجاری مغرب
۷۶ تاسیس شهر مهدیه و حاکمیت بر دریای مدیترانه
۷۷ (ب) انتقال خلافت فاطمیان به مصر و لزوم توجه به قلمرو شرقی خلافت

۷۹ قرامطه و اسماعیلیان مصر- پیوند مذهبی
۸۰ سابقه قرامطه تا پیش از ظهور
۸۱ زمینه پیدایش و آغاز جنبش
۸۴ وجه تسمیه قرامطه
۸۴ قرامطه بحرین
۸۷ منبع درآمد قرامطه
۸۸ انشقاق در روابط قرامطه و فاطمیان (سال ۲۸۶ هجری قمری)
۹۱ قرامطه بحرین و روابط فاطمیان و عباسیان
۹۲ دعوت اسماعیلیان در شام
۹۳ دولت صلیحی در یمن
۹۵ روابط بین فاطمیان و صلیحیان

فصل سوم: حضور فاطمیان در تجارت دریایی و تفوق تجاری دریای سرخ

بر خلیج فارس

۹۸ الف) پیشینه تاریخی توجه مصر و شرق آفریقا به نواحی شرقی
۹۸ استیلای حبشیان بر یمن
۹۹ یمن و رقابت قدرتهای بزرگ سیاسی
۹۹ ظهور ابرهه
۱۰۰ مکه و انگیزه های حمله به آن توسط ابرهه (عام الفیل ۵۷۰ م)
۱۰۱ انگیزه مذهبی حمله به مکه
۱۰۲ انگیزه اقتصادی حمله به مکه
۱۰۳ انگیزه های سیاسی حمله به مکه
۱۰۵ ب) پیشینه تجارت در دریای سرخ
۱۰۷ مصر عهد فاطمیان
۱۰۹ پ) عملکرد اقتصادی فاطمیان در رقابت با تجارت دریایی خلیج فارس
۱۰۹ جستجوی راهها تجاری جدید
۱۰۹ تلاش برای برتری دریایی در حوزه مدیترانه و دریای سرخ
۱۱۰ تاسیس دارالصناعه
۱۱۱ تاسیس کارخانه کشتی سازی « مقس »
۱۱۲ ایجاد اداره جهاد یا دفتر محاسبات

۱۱۲ توجه به دریانوردی بازرگانی
۱۱۶ شکوفایی بندر فسطاط
۱۱۸ رونق یافتن بندر عدن
۱۲۰ اهمیت یافتن کانون تجاری دریای سرخ
۱۲۱ (ج) عملکرد سیاسی فاطمیان در رقابت با تجارت دریایی خلیج فارس
۱۲۱ تلاش برای تفوق تجاری دریای سرخ (سده های ۵ و ۶ هـ ق)
۱۲۵ مبلغان دعوت
۱۲۸ فعالیت مبلغان در غالب هیأت تجاری
۱۳۰ مسیر راه بازرگانان یهودی راذانیه
۱۳۲ تجار کارم
۱۳۴ (د) علل و عوامل موفقیت سیاسی فاطمیان نسبت به خلیج فارس
۱۳۴ ضعف خلفای عباسی
۱۳۷ سیاست اقتصادی و انحصارطلبانه فاطمیان برای تسلط
۱۳۷ ضعف آل بویه
۱۳۸ قدرت یابی شبانکارگان
۱۴۰ ناامنی جاده های تجاری
۱۴۰ (ذ) پیامدهای مترتب اقدامات فاطمیان مصر نسبت به خلیج فارس
۱۴۱ افول بندر سیراف
۱۴۲ افول بندر صحار
۱۴۳ احیای راه تجارتی دریای سرخ
۱۴۶ نتیجه گیری
۱۴۸ نقشه ها
۱۵۰ منابع

فرقه اسماعیلیه یکی از فرق شیعی است که مانند بسیاری دیگر از فرقه های اسلامی از اختلاف بر سر جانشینی پدید آمده است. اسماعیلیه معتقدند که بعد از اسماعیله امامت در فرزند او «محمد بن اسماعیل»، مستقر است و از آنجا که اسماعیله از زمان محمد تا آنگاه که عبیدالله المهدی در اواخر قرن سوم هجری قمری در شمال آفریقا ظهور کرد، از ترس دشمنان و خلفای عباسی و عاملان آنها مخفیانه و مستور می زیستند، این دوره را دوره ی «ستر» می خوانند.

فاطمیان نخستین دولت شیعی بود که در اواخر قرن سوم توسط عبیدالله المهدی در شمال آفریقا تاسیس شد. حوزه حکمرانی آنها در آغاز منحصر به قلعه ای از آفریقا بود، آهسته آهسته گسترش یافت و مصر و حجاز و یمن، دیار بکر، موصل و بعضی از نواحی عراق را شامل شد. در زمان المعز لدین الله، مصر به سرداری «جوهر» فتح شد و پایتخت فاطمیان از افریقیه به مصر (قاهره) انتقال یافت. در زمان المستنصر بالله کار فاطمیان چنان بالا گرفت که بغداد پایتخت خلفای عباسی موقتا به دست آنها افتاد و خطبه به نام المستنصر بالله، خلیفه فاطمی، خواندند و اگر حمایت سلاجقه نبود خلافت عباسیان منقرض می شد. بعد از المستنصر فاطمیان دچار شقاق بزرگی شدند و به دو شاخه نزاری و مستعلوی تقسیم گشتند.

آنچه قابل ذکر است جابه جایی کانون های بازرگانی خلیج فارس در قرن پنجم تا هشتم هجری قمری، یکی از رویدادهای مهم به شمار می رود که طی این دوره، تحولات بسیاری در جهان اسلام و آبراه های دریایی شرق به وقوع پیوست و این حوادث و رویدادها، تاثیرات به سزایی بر روند بازرگانی دریایی بر جای گذاشت.

تقسیم قدرت جهان اسلام به دو طیف خلافت عباسی و خلافت فاطمی که اکنون قدرت یافته و توجه خاصی به سرمایه گذاری و رونق دادن به بنادر دریای سرخ و مدیترانه داشتند و همچنین

حوادثی چند که در نواحی پس کرانه ای خلیج فارس به وقوع پیوست ، تاثیرات مهمی را بر اقتصاد این منطقه گذاشت. خلفای فاطمی کوشیدند امتیاز انحصاری تجارت مشرق زمین را از مناطق جنوبی بغداد و بین النهرین و خلیج فارس به سمت دریای مدیترانه و مصر و و سواحل آن متصل سازند.

رقابت بین دو آبراه مدیترانه و خلیج فارس و توجه فاطمیان به تجارت دریای سرخ ، وارد مرحله ی جدیدی شد که پیامد آن افول بنادر خلیج فارس و برتری بازرگانی بنادر مدیترانه و دریای سرخ بود. قدرت گیری خلفای فاطمی مصر و ضعف خلفای عباسی بغداد منجر به احیای راه تجاری دریای مدیترانه و دریای سرخ گردید و به تدریج آثار منفی بر اقتصاد خلیج فارس نهاد. این پژوهش در پی پاسخ به این سوال است که :

سوال اصلی: به چه منظور فاطمیان مصر به خلیج فارس توجه داشتند و چه هدفی را دنبال

می کردند؟

فرضیه قابل طرح بر این اصل استوار است که حضور قرامطه در خلیج فارس و صلیحی ها در یمن و افول سیراف و صحار به نوعی با خواست های سیاسی و اقتصادی فاطمیان مصر برای کنترل تجارت دریایی خلیج فارس در ارتباط است. پیش آمدن بستر مناسب و انتشار تفکر اسماعیلی در سواحل خلیج فارس و منطقه یمن را می توان از عوامل مهم پیشرفت نهضت و تبدیل آن به دولت اشاره کرد که منجر به یک رشته تغییرات سیاسی ، اجتماعی و اقتصادی گردید.

سوال فرعی: عملکرد سیاسی و اقتصادی فاطمیان در این راستا چه بوده است؟

فاطمیان با استفاده از مبلغان در غالب هیأت تجاری و سیاست های انحصار طلبانه و توجه به

دریانوردی بازرگانی توانستند بر این خواسته توفیق یابند.

روش این تحقیق، روشی تحقیقی تاریخی با رویکرد توصیفی _ تحلیلی و بر اساس یادداشت برداری از منابع دست اول و نیز منابع دیگر مرتبط با موضوع می باشد. در اجرای تحقیق سعی بر آن شده است تا با استفاده از منابع اصلی، نگاهی داشته باشیم به قدرت گیری و ظهور فاطمیان و فتح مصر و تشکیلی دولتی قدرتمند و سهم آنها در ضعف تجارت دریایی خلیج فارس.

این پژوهش شامل سه فصل و نتیجه گیری می باشد که در ابتدا با چکیده و مقدمه آغاز می شود که پس از مقدمه، منابع و مأخذ مورد بررسی قرار گرفته سپس در فصل اول به جغرافیا و پیشینه تاریخی خلیج فارس و دریای سرخ اشاره شده است. فصل دوم در مورد کمر بند جغرافیایی مذهب اسماعیلی از مصر تا خلیج فارس (فاطمیان- قرامطه- صلیحیان یمن) بحث می کند که به نحوه قدرت رسیدن و اقدامات اسماعیلیان در این مناطق و به حکومتها و فرقه هایی که تابع این دولت بوده اند می پردازد و فصل سوم نیز در مورد حضور فاطمیان در تجارت دریایی و تفوق تجاری دریای سرخ بر خلیج فارس است و اقدامات اقتصادی و سیاسی آنان را بیان می کند و در پایان نتیجه گیری و منابع آورده شده است.

شایان ذکر است که در این پژوهش تا جایی که منابع دست اول و مهم یاری رسانده اند استفاده گردیده است و با توجه به کمبود منابع و در دسترس نبودن بسیاری منابع در این زمینه نگارنده سعی خود را مبذول داشته است. نگارنده اذعان دارد که این پایان نامه خالی از اشکال نیست که قطعاً از نظر نیزبین اساتید و اهل فن مستور نمی ماند. از این رو با عذر و پوزش استدعا دارد که وی را در این زمینه راهنمایی کرده و از انتقادات مفید و نظرات سازنده، خویش آگاه سازند.

بررسی منابع و مأخذ

۱- اخبار ملوک بنی عبید و سیرتهم: ابن حماد الصنهاجی که تاریخ فاطمیان را تحت عنوان اخبار ملوک بنی عبید و سیرتهم» تحریر کرده، خود متولد ۵۴۸ هجری است و در دوران جوانی شاهد فروپاشی و اضمحلال فاطمیان بوده است. ابن حماد در سال ۶۲۶ وفات کرد. وی این کتاب را در سال ۶۱۸ هجری نوشته است و اخبار مربوط به فروپاشی فاطمیان را از شاهدان عینی نقل می کند.

۲- الکامل فی التاریخ: این کتاب نوشته عزالدین علی بن محمد معروف به ابن اثیر، یکی از مهمترین و ارزشمندترین کتب تاریخی اسلام و ایران است که از آغاز آفرینش تا سال ۶۲۸ قمری/ ۱۲۳۱ میلادی را فرا می گیرد. ابن اثیر به برخی عقاید قرامطه و نیز دیدارش با صاحب زنج و ظهور ابوسعید جنابی و نحوه گرایش وی به قرامطیان و به نقش زکویه بن مهرویه و فرزندانش در جذب برخی از قبایل عرب به آیین قرامطی و اینکه چگونه زکویه خود را از تبار محمد بن اسماعیل قلمداد می کند و همین امر مایه ناامید شدن پیروان وی به فاطمیان شده است اشاره می کند.

۳- تاریخ الرسل و الملوک (تاریخ طبری): نویسنده این اثر محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ قمری) از مهمترین نویسندگان تاریخ است که کتاب وی در زمره گرانبهاترین کتب تاریخی محسوب می شود و هم چنین از قدیمی ترین آثار به جا مانده در این زمینه تاریخ است. گزارش طبری در باب قرامطه که از سال ۲۷۸ با تبلیغ قرامطه در عراق شروع می شود و در سال ۲۹۴ قمری با سرکوبی قیام در سوریه پایان می پذیرد، حاوی رویداد های صورت گرفته است.

۴- صوره الارض: نگارنده این کتاب ابوالقاسم محمد بن حوقل النصیبی (م ۳۶۷ ق) از نویسندگان قرن چهارم هجری قمری است. « صوره الارض» یا همان «المسالک و الممالک» یکی از

منابع اساسی و معتبر دانش جغرافیایی و تا حدودی جغرافیای تاریخی به شمار می‌رود. اغلب مورخان و جغرافی‌دانان و پژوهشگران به عنوان مأخذ مهم بدان نگریده و در تحقیقات خود از آن بهره برده و به مطالب آن استناد کرده‌اند. این کتاب علاوه بر شرح موقعیت های جغرافیایی و تاریخی هر کدام از ایالات، شرحی نیز درباره اوضاع اقتصادی و تجاری آنها نیز دارد و به شرح اقلام صادراتی و محصولات و تولیدات هر کدام از این شهرها و کوره ها پرداخته است. ابن حوقل درباره وقایع قرمطیان بین سالهای ۳۴۰ تا ۳۵۳ هجری قمری مطالبی را آورده است.

۵- **تجارب الامم و تعاقب الهمم**: این کتاب نگارش ابوعلی احمد بن محمد مسکویه (م ۴۲۱ق) می باشد. ابن مسکویه بر خلاف سایر مورخان هم عصر خود با دیدی انتقادی به مسائل تاریخی نگریده است و اطلاعات وی درباره قرامطه هر چند اندک اما قابل استناد است. مسکویه یک قرن کامل در درخشان‌ترین ادوار تمدن اسلامی زیسته است. از آن جا که دولت آل بویه نیز در سال ۳۲۰ بنیاد گرفت وی در دربار دیلمیان صاحب مقام و منزلت والایی بود، ابن مسکویه جزو اندیشمندان عصر زرین تمدن اسلامی است.

۶- **احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم**: نام کتابی مشهور در جغرافیا به زبان عربی از سده ۴ هجری تألیف شمس الدین ابو عبد الله محمد بن احمد مقدسی است. کتاب بر یک پیش گفتار و دو بخش تقسیم شده است. پیش گفتار که بیش از یک هفتم کتاب را در بر دارد، شامل این مطالب است: روش تدوین کتاب، پیشگامان جغرافیا، بیان اصطلاحات، تاریخ تألیف، چند تذکر، فهرست محتویات، دریاها و ترسگاههایش، رودخانه‌ها، شهرهای همنام، لهجه‌ها، شیوه بیان مؤلف، ویژگیهای هر سرزمین، مذهبها و دسته بندی آنها، راهها، گنبد و بارگاههای افسانه‌ای، جدولی برای

کارگزاران، اقلیمها و نمای کشور اسلام است. این کتاب روابط تجاری قرن چهارم را در بر دارد. مقدسی مطالبی از دولت فاطمی که هم عصر آنان بود را بیان کرده است.

۷- **فارسانمه ابن بلخی:** ابن بلخی متوفای پس از ۵۱۰ ق. نام و نشان وی تاکنون ناشناخته مانده است. تألیف به عنوان منبعی معتبر در شناخت فارس، مورد قبول و استفاده پژوهشگران و صاحب نظران قرار گرفته است. فصل بندی کتاب نیز بدین گونه است که پس از گفت و گویی کوتاه از مسائل اداری ولایت، وصف نواحی مختلف و راههای عمده آن را می آورد، آنگاه مطالب مختلفی از قبایل مقیم ولایت و به دنبال آن سخن از خراج به میان می آورد. همچنین درباره مالیات فارس و قبایل کرد و شبانکاره یا خلق و خوی مردم این دیار آورده است.

۸- **سفرنامه ناصر خسرو:** نگارنده آن حکیم ابومعین قبادیانی معروف به ناصر خسرو (م ۴۸۱ق) می باشد. در این کتاب وی به شرح سفرهای خود به نقاط مختلف جهان می پردازد. سفر هفت ساله وی در سال ۴۳۷ ق از مرو به قصد حج آغاز می شود. این کتاب برای پژوهشگران یکی از بهترین سندهای فرهنگی - اجتماعی جهان اسلام در آن دوران است. ناصر خسرو که پس از طی دوره تردید و تغییر مذهب سر انجام به کیش اسماعیلی در آمد از داعیان بزرگ آن شد و در طی سفری که از احسا داشت اوضاع آن را که مرکز قرامطه بحرین بود توصیف کرده است.

۹- **جامع التواریخ رشیدی:** این کتاب توسط رشید فضل الله بن ابولخیر همدانی (م ۷۱۸) یکی از بزرگترین مورخان ایرانی است که به دستور غازان خان کتاب خود را به رشته تحریر در آورده است. این مولف از اطلاعات و اسناد دولتی و همچنین از اطلاعات و دانش فضلا و محققان اقوام مختلف استفاده کرده است. اصل کتاب جامع التواریخ در سه قسمت است که قسمت اول در تاریخ

مغول و قسمت دوم تاریخ الجایتو و قسمت سوم درباره جغرافیای جهان است. که بعدها تغییراتی داد و در مجلد سوم این کتاب توضیحاتی درباره اسماعیلیان، شکل گیری و قدرت گیری آنان تحت لوای حکومت فاطمیان در شمال آفریقا و مصر و انشقاق نزاریان ایران از مصر آورده است. این کتاب بخصوص در بخش اسماعیلیان از مهمترین منابع در رابطه با تاریخ فاطمیان است.

۱۰- **اتعاظ الحنفاء به اخبار الائمه الفاطمین الخلفاء:** این کتاب توسط تقی احمد الدین مقریزی مصری (۷۶۰-۸۴۵) نگاشته شده است که در مورد قرمطیان و فاطمیان سخن گفته است. این تاریخ عمدتاً بر مبنای آثار مورخان و وقایع نگاران دوران فاطمی که مقریزی هنگام نوشتن تاریخ خود هنوز در اختیار داشته است، نوشته شده است. مقریزی از این آثار در تالیف کتب دیگر خود درباره جغرافیای قاهره و مصر به نام کتاب «المواعض و الاعتبار بذكر الخطط و الاثار» و نیز کتاب «المقفی الکبیر» که دایره المعارفی از ترجمه و احوال و سرگذشت هاست استفاده کرده است. وی نخستین تاریخ نگاری است که به اهمیت فاطمیان در تاریخ مصر و شام پی برده است. مقریزی با اینکه خود مذهب اهل سنت داشته است از سلسله فاطمیان اسماعیلی با احترام فراوان یاد می کند و این سلسله را به عنوان موسس واقعی دولت اسلامی مصر می ستاید.

تالیفات معاصر

۱- **دریانوردی عرب در دریای هند:** نگارنده این کتاب جرج. ف. خورانی است و ترجمه آن توسط دکتر محمد مقدم صورت گرفته است. موضوع کتاب بازرگانی است. این کتاب شامل سه فصل است که فصل اول به راههای داد و ستد پیش از دوره اسلامی پرداخته است و فصل دوم از راههای داد و ستد در دوره خلافت بحث میکند و فصل سوم در مورد نکات عمومی و ساخت کشتیها می باشد.

۲- **جغرافیای تاریخی سیراف:** مولف این کتاب محمد حسن سمسار می باشد. نگارنده

کوشیده است که در حد توانائی و آگاهی خود، به بررسی جنبه‌های تازه‌ای از زندگی سیراف و سیرافیان پردازد، در این تالیف بیشتر به اوضاع اجتماعی، مذهب، دریانوردی سیرافیان و سرانجام علل و چگونگی سقوط و ویرانی بندر سیراف توجه شده است.

۳- **قرامطه بحرین و فاطمیان:** نویسنده این کتاب میخائیل دخویه هلندی (م ۱۹۰۹ میلادی)

است. این محقق نخستین شرق شناس غربی است که درباره اسماعیلیان و قرمطی‌ها به تفصیل قلم زده است. مولف جریان نشأت نهضت و قیام و پیروزی‌ها و پیشرفت‌های قرمطیان را از نیمه سده سوم تا آغاز سده پنجم بررسی می‌کند. این کتاب را دکتر باقر امیرخانی به فارسی ترجمه کرده است.

۴- **بنیادهای کیش اسماعیلیان:** این کتاب تالیف برنارد لوئیس می باشد که در پیدایی خلافت

فاطمیان می باشد که از اصول قرمطیان، روابط فاطمیان و قرمطیان، تشابه و اختلافشان بحث می‌کند. وی جنبش قرامطه بحرین را جنبشی مستقل می‌داند که احتمالاً از حنیفه (پیروان محمد بن حنیفه) یا اسماعیلیه منشعب شده و سپس به خلفای فاطمی پیوند خورده است.

۵- **اسماعیلیه و قرامطه در تاریخ:** محقق برجسته اسماعیلیه عارف تامر مولف این کتاب

می باشد. در این اثر نهضت قرامطه به مثابه جزئی از تاریخ اسماعیلیان بررسی شده که مولف پس از نگرشی کوتاه بر اواخر حکومت اموی و شروع حکومت عباسیان به بررسی زندگی اسماعیل بن جعفر (ع) می‌پردازد، سپس با نگاهی مجمل به مکتب فکری امام صادق (ع) به تجزیه و تحلیل

شکل گیری جنبش ها و حکومت‌های تاسیس شده در دوران قرامطه اهتمام می ورزد. در بخش دیگر از فاطمیان و قرامطه صحبت می کند.

۶- پژوهشی در یکی از امپراتوری های اسلامی تاریخ فاطمیان و منابع آن: دکتر پل ارنست

واکر این کتاب را نگاشته است که توسط فریدون بدره ای ترجمه شده است. دکتر پل واکر معتقد است در دوره ای که بررسیها و مطالعات در تاریخ و اندیشه اسلامی به طور اعم در حال شکوفایی است، تاریخ فاطمیان بر جای مانده است و هدف از نوشتن کتاب را بیان کلیات و ارائه کامل منابع و مأخذ موجود و چگونگی استفاده از آنها را در تحقیق بیان می کند.

۷- فاطمیان و سنتهای تعلیمی و علمی آنان: هاینس هالم این کتاب را نگاشته است و معتقد

است که دوره خلافت فاطمی نه تنها اوج تاریخ اسماعیلیه است ، بلکه یکی از بزرگترین اعصار و دوره های تاریخ مصر و به طور کلی تاریخ اسلام نیز به شمار می آید. در این کتاب مولف تنها به اضهار نظر و نتایجی که خود از بررسی مدارک و شواهد استنباط کرده، قناعت کرده است.

۸- مقاله نیروی دریایی فاطمیان: این مقاله توسط دکتر عبدالله ناصری طاهری و جواد فتحی

نگاشته شده است و در مجله « مطالعات تاریخ اسلام» پاییز ۱۳۸۸- شماره ۲ به چاپ رسیده است. استقرار فاطمیان در جنوب دریای مدیترانه سبب شد که این دولت برای تحکیم و توسعه قدرت خود در پهنه این دریا به تقویت نیروی دریایی و ساخت کشتی و تهیه ادوات و تجهیزات نیروی دریایی اهتمام ویژه ای داشته باشد، در این مقاله وجوه مختلف نیروی دریایی فاطمی بررسی شده است.

فصل اول

خلیج فارس و دریای سرخ ؛ جغرافیا و پیشینه تاریخی

الف) موقعیت طبیعی خلیج فارس

خلیج فارس پیش رفتگی وسیع آب در خشکی در بخش جنوب غربی آسیا و شمال شبه جزیره عربستان و جنوب فلات ایران است و در واقع شعبه شمال غربی اقیانوس هند محسوب می شود که از طریق دریای عمان به آن مربوط می شود. خلیج فارس بین ۲۴ تا ۳۰ درجه و ۳۰ دقیقه عرض شمالی و ۴۸ تا ۵۶ درجه و ۲۵ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گروینچ قرار دارد و وسعت آن حدود ۲۳۲۸۵۰ کیلومتر می باشد.^۱ خلیج فارس از شمال شرق به کرانه های ایران و از جنوب به کرانه های کشور کویت ، عربستان سعودی و بحرین ، قطر ، دوبی ، امارت متحده عربی و عمان محدود است که در واقع ساحل شرقی جزیره العرب است.^۲

بحر فارس شاخه ای از دریای بزرگ هند است. مرزهای آن از «تیز» از بخشهای مکران در کرانه دریای فارس تا عبادان (آبادان) است. و اینجا دهانه دجله است که بدان می ریزد و آغاز کرانه آن در سمت بصره آبادان است. هنگامی که از بصره به دجله سرازیر می شوی به شهرکی به نام «محرزه» در سمت آبادان می رسی که دجله به دو شاخه شود، یکی به سوی راست رفته نزدیک کرانه بحرین به دریا ریزد و کشتیها از این راه به بحرین و کرانه های عربستان روند، این کرانه به سوی جنوب تا «قطر» و «عمان» و «شحر» و «مرباط و حضرموت» و «عدن» پیش می رود. شاخه دیگر دجله به سوی چپ رفته در کرانه های فارس به دریا ریزد. آبادان در میان این دو شاخه دجله و دریا، جزیره است.^۳

^۱ - وثوقی ، محمد باقر . خلیج فارس و ممالک همجوار . چاپ دوم . تهران : انتشارات سمت ، ۱۳۸۹ . ص ۹

^۲ - میریان ، عباس . جغرافیای تاریخی خلیج فارس و دریای پارس . خرمشهر : کتاب فروشی میریان بی تا . ص ۴۲

^۳ - یاقوت حموی . معجم البلدان ج ۱ ، چاپ اول . تهران : انتشارات میراث فرهنگی کشور ، ۱۳۸۳ . ص ۴۳۹